

УДК 378.147 (477)

DOI: 10.24919/2313-2094.5/37.102617

Леонід ОРШАНСЬКИЙ

orcid.org/0000-0001-9197-2953

Світлана ІВАХ

orcid.org/0000-0001-7812-9988

ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Сучасна інноваційна економіка, заснована на високих технологіях й інтелектуальній праці, вимагає фахівців з різним рівнем компетентності, підготовка яких здійснюється у межах ступеневої вищої освіти. У статті на основі статистичних даних здійснена спроба аналізу сучасного стану й актуальних проблем вітчизняної вищої школи, яка зазнала системних структурних змін. Визначена низка передумов і пріоритетних напрямів модернізації системи вищої освіти, яка має відповісти на виклики часу та стати ефективним ресурсом сталого економічного розвитку України.

Ключові слова: модернізація, вища освіта, вищі навчальні заклади, науково-педагогічні працівники, студенти.

Леонид ОРШАНСКИЙ,

Светлана ИВАХ

ПРОБЛЕМЫ И НАПРАВЛЕНИЯ МОДЕРНИЗАЦИИ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Современная инновационная экономика, основанная на высоких технологиях и интеллектуальной работе, требует специалистов с разным уровнем компетентности, подготовка которых осуществляется в рамках ступенчатого высшего образования. В статье на основе статистических данных осуществлена попытка анализа современного состояния и актуальных проблем отечественной высшей школы, которая подверглась системным структурным изменениям. Определен ряд предпосылок и пріоритетных направлений модернизации системы высшего образования, которая должна ответить на вызовы времени и стать эффективным ресурсом устойчивого экономического развития Украины.

Ключевые слова: модернизация, высшее образование, высшие учебные заведения, научно-педагогические работники, студенты.

Постановка проблеми. З прийняттям Закону України «Про вищу освіту» (2014 р.) розпочався активний процес трансформації цієї важливої освітньої галузі у контексті євроінтеграційних перспектив. З метою реалізації стратегічного курсу щодо входження України в європейський освітній простір визначено основні напрями культурно-освітньої інтеграції, виокремлено механізми впровадження європейських норм і стандартів у вищій освіті. У підсумку ці напрями і механізми мають спрацювати на підвищення європейської культурної ідентичності українців і створення в Україні загальноєвропейського інтелектуально-освітнього середовища. Не зважаючи на сучасний вектор розвитку вищої освіти, який зумовлює нова соціополітична парадигма, ця галузь, однак, не забезпечує потрібної якості, що спричинює необхідність її модернізації, тобто свідомо регульованого вдосконалення та інтенсифікації освітнього процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджувана нами проблема завжди перебувала в полі зору вітчизняних учених. Зокрема, у розробленні теоретико-методологічних засад й обґрунтуванні концепції модернізації вищої освіти в Україні брали активну участь В. Андрущенко, В. Бондар, С. Гончаренко, М. Євтух, І. Зязюн, В. Кремень, Н. Ничкало та ін.; висвітленню досвіду реформування вищої освіти в європейських країнах присвячено наукові праці Н. Абашкіної, Н. Авшенюк, Н. Бідюк, Б. Вульфсона, М. Кольчугіної, О. Кузнецової, З. Малькової, Л. Пуховської, Є. Соколова та ін. Водночас, зважаючи на актуальність зазначеної проблеми, розбіжність поглядів дослідників на сутність і перспективи її розв'язання, виникла необхідність на основі статистичних даних здійснити, по-перше, аналіз сучасного стану системи вищої освіти, а, по-друге, визначити низку передумов і напрямів модернізації цієї важливої галузі.

Мета статті – проаналізувати сучасний стан, виявити проблеми та запропонувати пріоритетні напрями модернізації вітчизняної вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Модернізація вітчизняної системи вищої освіти з 90-х рр. ХХ ст. розпочалася паралельно з трансформацією державно-політичного і соціально-економічного устрою України в обставинах, коли суспільству були запропоновані нові цінності: у царині ідеології – плюралізм і гласність, політики – багатопартійність і демократія, економіки – ринкові відносини. Однак, на жаль, проголошені засадничі принципи не були об'єднані в єдину, цілісну доктрину побудови нової держави. Тому за минулі 25 років так і не було створено належної концептуальної теоретичної бази, яка б уможливила об'єднати зусилля різних прошарків суспільства, його інтелектуальні та матеріальні ресурси для здійснення кардинальних й ефективних змін у соціально-економічній сфері. Такий стан пояснюється недостатнім розробленням і рефлексією розпочатих і донині незавершених реформ, відсутністю національно-

державницької ідеології й адекватних концепцій, що об'єктивно призвело до надзвичайно високих суспільних втрат, несприятливих політичних, економічних і соціальних наслідків. Ця проблема торкнулася передовсім системи освіти, зокрема вищої.

За даними Державної служби статистики України [3], починаючи з 90-х рр. ХХ ст., відбувалося неспинне зростання кількості вищих навчальних закладів (ВНЗ). Так, якщо в 1991 – 1992 н.р. в Україні нараховувалося 742 середньоспеціальних і професійно-технічних навчальних закладів і 149 вищих навчальних закладів, то в «піковий» 2006 – 2007 н.р. діяло 570 коледжів, технікумів, училищ, ліцеїв і 350 університетів, академій, інститутів. Тобто за 16 років кількість ВНЗ I – II рівнів акредитації зменшилася на 172 заклади (23,2 %), а кількість ВНЗ III – IV рівнів акредитації збільшилася на 201 (235 %).

Напередодні вступу в дію Закону «Про вищу освіту», 1 серпня 2014 р. в Україні загалом функціонувало 803 державних, комунальних, акціонерних, приватних ВНЗ I – IV рівнів акредитації, з-поміж яких: 198 університетів, 62 академії, 83 інститути, 245 коледжів, 97 технікумів, 117 професійних училищ і 1 консерваторія (рис. 1). Міністерство освіти і науки в 2014 р. перевело з категорії вищих у професійно-технічні понад сотню навчальних закладів. На початок 2016 р. в Україні нараховується приблизно 659 ВНЗ (371 заклад освіти I – II рівнів акредитації, 288 – III – IV рівнів акредитації) та здійснюється їх подальша оптимізація (скорочення філій, укрупнення тощо).

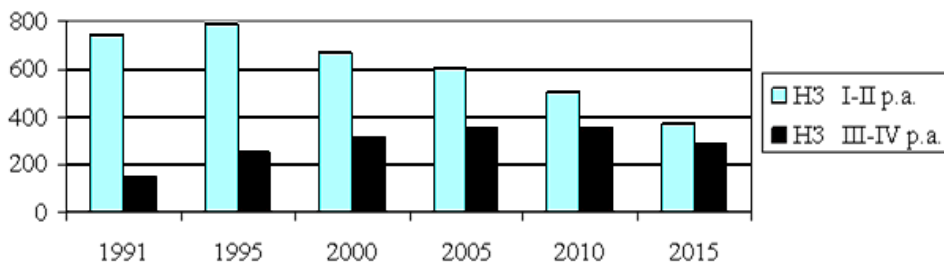

Рис. 1. Кількість навчальних закладів I – IV рівнів акредитації в Україні

Значний попит на престижну передовсім університетську освіту створив парадоксальну ситуацію, коли на тлі соціально-економічної кризи середини 90-х рр. ХХ ст., різкого скорочення населення та закриття промислових підприємств, які потребували кваліфікованих робітничих та інженерно-технічних кадрів, кількість студентів, що навчалися у ВНЗ різних рівнів акредитації збільшилася майже втричі: з 1638,3 тис осіб у 1990 – 1991 н.р. до 2813,8 тис у 2007 – 2008 н.р. Далі спостерігалось

різке зменшення кількості студентів, пов'язане винятково з проблемами демографічного та соціально-економічного характеру. Нині у ВНЗ I – IV рівнів акредитації навчається 1605,3 тис студентів (рис. 2).

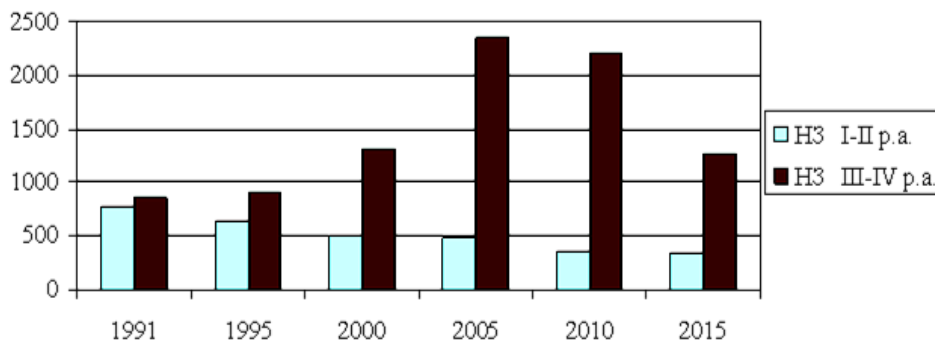

Рис. 2. Кількість студентів у навчальних закладах I – IV рівнів акредитації

Отже, на сьогоднішній день кількість професійних навчальних закладів зменшилася вдвічі з 742 до 371, натомість кількість університетів та інших типів ВНЗ за останні 25 років зросла на 193 %. Таке неконтрольоване зростання кількості ВНЗ, а також демографічна проблема українського суспільства призвели до співмірності кількості навчальних місць у вишах і кількості випускників середніх загальноосвітніх шкіл (рис. 3). Відбувся тотальний перехід до масової, загальнодоступної вищої освіти, яка для громадян стала нібито «обов'язковим атрибутом». Починаючи з 2006 – 2007 н.р., кількість зарахованих студентів майже щороку перевищувала кількість тих, хто в тому ж році закінчив загальноосвітню школу. Тобто, дев'ятий рік поспіль, починаючи з 2007 р., університетська

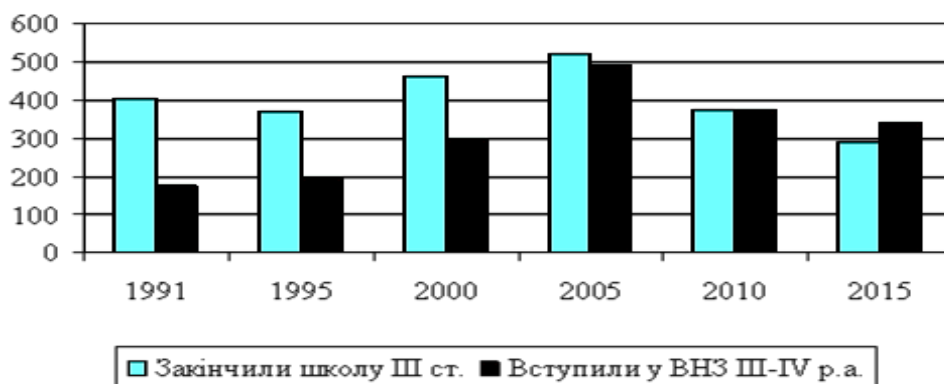

Рис. 3. Кількість учнів шкіл, які одержали атестат про повну загальну середню освіту, та студентів, що вступили у вищі навчальні заклади

освіта в Україні перетворилася на своєрідне продовження школи, один із механізмів соціального захисту молоді. Це можна було б розглядати як позитивний факт, якби не низка обставин, що викликають велику стурбованість.

Більшість вітчизняних ВНЗ, що були створені у період некерованого зростання, не мають відповідної для якісного проведення освітнього процесу матеріально-технічної бази, у них фактично відсутні бібліотечні фонди, штат таких закладів освіти складається переважно з сумісників, здебільшого викладачів «сусідніх» державних ВНЗ або й навіть учителів загальноосвітніх шкіл. Про наукові, педагогічні школи, напрями фундаментальних і прикладних досліджень, багаторічні освітянські традиції в таких «університетах» не йдеться взагалі. Звісно, право заробляти на освіті державою було надано, і його ще ніхто не скасовував, однак вимоги до якості вищої освіти мають бути однакові для навчальних закладів усіх форм власності.

З переходом суспільства на ринкові відносини професійні та вищі навчальні заклади стають суб'єктами ринкової економіки. У повсякденному лексиконі замість слів «освіта і навчання» щоразу частіше вживається поняття «освітні послуги», а успішність вишу розглядається крізь призму ринкових відносин, наповнення фонду розвитку. Слід визнати, що в валовій доданій вартості, створеній Україною в 2012 р., питома вага освітянської галузі становила 6,2 % (75,1 млрд грн), вдвічі перевищивши частку будівництва та наблизившись до показника добувної промисловості. Однак сформована структура цих ринкових відносин вищої школи і суспільства викликає певну стурбованість. За останнє десятиліття частка студентів у державних ВНЗ на договірній основі збільшилася з 21,4 % до 56,2 %. Так, у 2013 – 2014 н.р. у ВНЗ I – IV рівнів акредитації навчалося відповідно за кошти державного бюджету 750,4 тис осіб, місцевих бюджетів – 18,8 тис осіб, фізичних та юридичних осіб – 954,5 тис осіб [2]. Зрозумілою й логічною є зацікавленість навчальних закладів у наборі студентів на договірних засадах, оскільки вони наповнюють позабюджетний фонд, створюючи додаткові можливості для гідної оплати праці, преміювання науково-педагогічних працівників, розвитку інфраструктури, оновлення матеріально-технічної бази тощо. З іншого боку, підвищення зацікавленості в наборі на платну форму навчання призводить до зниження якості контингенту студентів. При формуванні навчальних груп у більшості вишів не проводиться диференціація студентів за групами залежно від того, платить студент за своє навчання чи ні. Беручи до уваги істотно нижчі вимоги до студентів платної форми навчання, можна говорити про зниження робочого потенціалу академічної групи загалом, а також мотивації та здатності до навчання кожного окремого студента.

Інша проблема, яка викликає стурбованість українського суспільства, яке виказало бажання в майбутньому вступити до Європейського Союзу, – це недостатня готовність ВНЗ до інтернаціоналізації вищої освіти. Хоча наша країна й приєдналася до Болонського процесу, який започаткував структурну модернізацію національних систем вищої освіти, однак на практиці це не призвело до ефективної інтеграції вітчизняної освітньої системи в європейський науковий та освітній простір. З іншого боку, в останні роки було реалізовано низку напрямів трансформації у підготовці фахівців з вищою освітою, а саме: забезпечення прозорості освітніх програм; створення умов для можливості порівняння освітніх програм у різних університетах та різних країнах Європи; реалізація Європейської кредитно-трансферної системи (ECTS) як базового інструменту для зарахування навчальних дисциплін, опрацьованих студентами в інших університетах та ін. Та все ж, слід визнати, що так і не запрацювала система академічної мобільності, яка надає можливість для студентів і викладачів «переміщуватись» з одного ВНЗ в інший, отримувати доступ до нових якісних освітніх програм, курсів, дослідницької діяльності, вдосконалюватися у володінні іноземними мовами. Як наслідок, сьогодні потужних вітчизняних «гравців», здатних конкурувати на світовому ринку освітніх послуг, одиниці. Так, за даними 2015 р. лише три вітчизняні ВНЗ були представлені у міжнародному рейтингу університетів світу QS World University Rankings – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут» та Львівський національний університет імені Івана Франка. Це означає не зміцнення позицій України на міжнародному ринку освітніх послуг, а навпаки – втрату позицій на власному, національному ринку, зумовлену бажанням молоді одразу ж навчатися в престижних вишах інших держав.

Ще одним наслідком стихійного формування ринку освітніх послуг є невиправдано високий випуск фахівців соціально-економічних і гуманітарних напрямів. Аналіз контингенту студентів демонструє вибір не на користь соціального, педагогічного, аграрного, інженерно-технічного (інженерного) або природничо-наукового напрямів, які закладають фундамент інноваційного розвитку промисловості та суспільства. Спостерігається перевиробництво «офісних» працівників при очевидному дефіциті працівників, що забезпечують «змістовну» складову вітчизняної економіки. Популярним стає жарт, що скоро менеджерам стане ніким керувати, а правникам – нікого буде захищати.

На сьогодні у відносно молодій ринкової економіці України відсутнє ефективне й оперативне взаємне врегулювання запитів і пропозицій ринків праці й освітніх послуг. Це, безсумнівно, не може не позначитися на ситуації в сфері зайнятості населення. Створюється враження, що нині,

вибираючи підготовку за напрямками «Гуманітарні науки», «Менеджмент», «Правознавство» та ін., абітурієнти та їхні батьки заздалегідь «бронюють» місце в черзі у центрах зайнятості. Тому потрібні спеціальні зусилля держави щодо впорядкування структури напрямів підготовки фахівців, її гармонізації з потребами економіки та суспільства. Такі заходи неможливі без широкої профорієнтаційної роботи, спрямованої на формування потреб молодого людини реалізувати свій потенціал у галузі перспективних напрямів виробництва та сфери послуг, яким притаманний інноваційний характер розвитку.

Модернізація освіти в Україні, що спрямована на демократизацію та гуманізацію, зумовлює необхідність впровадження інноваційних механізмів і технологій [1, с. 4]. Тому сучасна інноваційна економіка, заснована на високих технологіях й інтелектуальній праці, вимагає фахівців з різним рівнем компетентності, підготовка яких здійснюється у межах ступеневої вищої освіти. Уведення триступеневої системи вищої освіти (бакалавр, магістр, доктор філософії) передбачає концептуально нові підходи до формування змісту освіти, застосування продуктивних дидактичних методів і технологій організації, здійснення та контролю якості навчання, впровадження компонентів інноваційної освітньої моделі. Можна дискутувати щодо доцільності тих чи тих дій держави, однак перехід на багатоступеневу вищу освіту – це системна акція, що має далекосяжні наслідки для галузі освіти та країни загалом з огляду на євроінтеграційні сподівання. Тому відповідальність за правильність і своєчасність зроблених кроків з боку держави, ВНЗ та кожного його науково-педагогічного працівника є надзвичайно високою.

Очевидно, що одним з найважливіших чинників ефективного функціонування вищої школи, успішної її модернізації є кадрове забезпечення. Нині становище в цій царині також викликає цілком обґрунтоване занепокоєння. За даними статистики в 2013 – 2014 н.р. кількість науково-педагогічних працівників ВНЗ III – IV рівнів акредитації становила 158,9 тис осіб, серед яких понад 71,4 тис кандидатів наук та 14,4 тис докторів наук, 48 тис доцентів та 12,7 тис професорів [2]. Аналіз статистичних даних свідчить, що збільшений обсяг наданих вищою школою освітніх послуг забезпечується практично тією ж чисельністю викладацького корпусу, що й наприкінці ХХ ст. Істотно зріс показник кількості студентів, що припадають на одиницю науково-педагогічного складу працівників з ученими ступенями кандидатів і докторів наук. Хоча чисельність професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів України, що здобула вчені ступені і звання, набагато збільшилася, водночас і зріс їхній середній вік. Цікавою є динаміка зміни чисельності різних вікових груп викладачів вітчизняних ВНЗ, подана А. Макаренко [5]. За наведеними статистичними даними найбільша кількість викладачів, які мають науковий

ступінь, перебуває у віці від 51 до 60 років. Зокрема, у 2010 р. середній вік викладачів становив 45,7 років, при цьому 26,2 % викладачів випускових кафедр досягли середнього віку в понад 50 років. Середній вік кандидатів наук, доцентів, які працюють на посадах завідувачів кафедр, досягнув 48,9 років, а докторів наук, професорів – 56,5 років [5, с. 85]. Ситуація з середнім віком науково-педагогічних працівників за останні два роки змінювалася лише в бік його збільшення. Це доволі тривожний сигнал, оскільки свідчить про відсутність припливу творчої молоді в освітянську галузь, втрату мотивації до науково-педагогічної діяльності.

Ще однією з актуальних проблем сьогоdnішнього вишу є недостатній рівень кадрового резерву, зумовлений передовсім низьким рівнем заробітної плати. За даними Державної служби статистики, освіта перебуває в п'ятірці найбільш низько оплачуваних вітчизняних галузей. Так, середня зарплата в галузі освіти в серпні 2015 р. становила 3542 грн [4]. Натомість, за даними експертного опитування «Право на освіту та права освітян» Європейської дослідницької асоціації, проведеного спільно з компанією InMind у квітні – травні 2015 р., 32 % вчителів виконували безоплатні понаднормові роботи, а 44 % викладачів вишів мали досвід перевищення максимального навчального, наукового та методичного навантаження. Очевидно, що молодому викладачеві, якому нелегкий шлях до доцента чи професора ще належить пройти, розв'язуючи низку побутових проблем (купівля житла, створення й утримання молоді сім'ї тощо), подібний рівень доходів і підвищені вимоги стають малопривабливими.

Іншою важливою проблемою вищої школи є множинна зайнятість викладача, яка реалізується у різноманітних формах: поєднання роботи в декількох вишах й одночасне ведення чисельних курсів, репетиторство, науково-практична діяльність. Вони, а також інші види діяльності, не пов'язані з професією, стали для викладачів джерелом додаткового заробітку, а й іноді – основним доходом. Множинна зайнятість викладача, тривала робота понад законодавчо встановлених норм виснажує, призводить до психологічних перевантажень, зростання витрат викладацької праці, які не компенсуються відповідною винагородою. У результаті знижується мотивація та якість праці викладача за основним місцем роботи у ВНЗ. Такий стан свідчить про низький рівень престижу науково-педагогічної діяльності у суспільстві. Зниження мотивації приходу молодих науковців в освітянську галузь з низьким рівнем оплати педагогічної праці неминуче позначається на чисельності та якості контингенту абітурієнтів, які претендують на отримання спеціальностей, що обслуговують цей суспільний сектор економіки.

Для розв'язання зазначених проблем й успішної модернізації вищої школи мають бути створені такі *передумови*:

– по-перше, високий рівень розвитку педагогічної науки, сформованість психолого-педагогічної спільноти, її взаємодія з представниками суміжних наук, гуманістичний характер і практична зорієнтованість вітчизняної освітньої думки, її спрямованість на забезпечення єдності навчання, виховання і розвитку;

– по-друге, розвиненість наукових досліджень у вищій школі, успішна методологія підготовки науково-педагогічних кадрів, наявність виправданих форм інтеграції навчального та наукового процесів;

– по-третє, застосування у вітчизняних вишах ефективних інновацій змістовного, методичного й організаційного характеру, а також принципова можливість їх поширення з допомогою державних цільових програм і системи підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників й університетських менеджерів.

На основі аналізу нормативно-правових матеріалів, літературних джерел і практичного досвіду, нами виокремлено *пріоритетні напрями модернізації вітчизняної вищої освіти*:

1) забезпечення рівних можливостей для одержання якісної вищої освіти різними групами населення;

2) удосконалення освітнього середовища, створення належних умов для одержання освіти на всіх рівнях;

3) практична реалізація ідеї «навчання впродовж усього життя»;

4) децентралізація системи вищої освіти та реальна автономізація вищих навчальних закладів;

5) оптимізація державного замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою відповідно до реальних потреб державного і приватного секторів національної економіки;

6) реалізація принципу студентоцентричного навчання;

7) стійка інтеграція навчання та наукових досліджень;

8) подальша інтернаціоналізація та поглиблення мобільності у навчальній і дослідницькій діяльності;

9) розширення прав, свобод й автономії університетів;

10) реалізація співробітництва в системі «університет – виробництво»;

11) контроль якості вищої освіти на європейському рівні;

12) гідна оплата праці та соціальний захист науково-педагогічних працівників.

Висновки. Важливим чинником зростання в Україні якості людського капіталу, динамічного розвитку економіки і суспільства загалом є модернізація вищої освіти. Вона вимагає подолання низки проблем, з-поміж яких найбільш актуальними є: значне збільшення кількості ВНЗ та стрімке зростання загальної кількості студентів, невідповідність структури підготовки спеціалістів реальним потребам економіки, зниження якості вищої освіти, надмірне навантаження та зниження статусу викладачів у суспіль-

стві, недостатнє фінансування, відірваність наукових досліджень від практичної реалізації, повільні темпи інтеграції в європейський і світовий інтелектуально-освітній простір та ін.

Нами виокремлено пріоритетні напрями модернізації вітчизняної вищої освіти. Лише долаючи кризовий стан, змінюючи зміст, форми і способи організації навчального процесу у ВНЗ, створюючи принципово нове інформаційне, технологічне та навчально-методичне забезпечення, вдосконалюючи професійно-педагогічну культуру, вища освіта зможе відповісти на виклики часу та стати ефективним ресурсом сталого розвитку країни.

Перспективними для подальшого наукового пошуку є питання розробки механізмів реалізації пріоритетних напрямів модернізації вітчизняної вищої освіти.

Література

1. Ашиток Н. Проблеми інклюзивної освіти в Україні / Н. Ашиток // Людинознавчі студії : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Педагогіка» / ред. кол. М. Чепіль (головний редактор) та ін. – Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2015. – Вип. 1/33. – С. 4–11.

2. Вища освіта України [Електронний ресурс] / Центр міжнародних проєктів НДІ прикладних інформаційних технологій «Євро Освіта». – Режим доступу : <http://www.euroosvita.net/prog/print.php/prog/print>.

3. Державна служба статистики України : Вищі навчальні заклади [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv_rik/osv_u/vuz_u.html.

4. Зарплата українських вчителів – одна з найнижчих у світі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/society/838832-zarplata-ukrajinskih-vchiteliv-odna-z-naynijchih-u-sviti.html>.

5. Макаренко А.Ю. Кадровий аспект проблеми формування ІКТ-компетентності викладачів вищих навчальних закладів / А.Ю. Макаренко // Наукова скарбниця освіти Донеччини. – 2013. – № 1 (14). – С. 82–88.

References

1. Ashytok N. Problemy inkluzyvnoi osvity v Ukraini (*Challenges of Inclusive Education in Ukraine*), Liudynoznavchi studii: Seriya Pedagogika, 2015, Vol. 1 (33), pp. 4–11. [in Ukrainian]

2. Vyshcha osvita Ukrainy (*Higher education Ukraine*), Tsentri mizhnarodnykh proektiv NDI prykladnykh informatsiinykh tekhnolohii «Yevro Osvita», Rezhym dostupu: <http://www.euroosvita.net/prog/print.php/prog/print>. [in Ukrainian]

3. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy: Vyshchi navchalni zaklady (*State Statistics Service of Ukraine: Higher education*), Rezhym dostupu: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv_rik/osv_u/vuz_u.html. [in Ukrainian]

4. Zarplata ukraïnskykh vchyteliv – odna z nainyzhchykh u sviti (*Salary Ukrainian teachers – one of the lowest in the world*), Rezhym dostupu: <http://www.unian.ua/society/838832-zarplata-ukrajinskih-vchiteliv-odna-z-naynijchih-u-sviti.html>. [in Ukrainian]

5. Makarenko A. Yu. Kadrovyi aspekt problemy formuvannia IKT-kompetentnosti vykladachiv vyshchykh navchalnykh zakladiv (*Personnel aspect of the problem of forming ICT competence academics*), Naukova skarbnytsia osvity Donechchyny, 2013, № 1 (14), pp. 82–88. [in Ukrainian]

Одержано 03.03.2017